

MIOMIR JAKŠIĆ¹

E-mail: mjaksic@ekof.bg.ac.rs

IMANUEL VALERŠTAJN - TVORAC TEORIJE SVETSKOG SISTEMA

IMMANUEL WALLERSTEIN — WORLD SYSTEM THEORY FOUNDER

JEL KLASIFIKACIJA: B52, 011, N40

ABSTRAKT:

Tokom decenijskog naučnog rada Imanuel Valerštajn dosledno razvija svoj teorijski sistem: svet je istorijski i prostorno nedeljiva celina, a na ruševinama raznolikih svetskih carstava izrastao je svetski kapitalistički sistem. Svaki sistem, pa i kapitalistički, jeste istorijski – ima svoj početak i kraj, a prostor u kome se razvijaju civilizacije je nedeljiv, univerzalan. Odgovarajući na pitanje čime se u svojim istraživanjima bavi, Imanuel Valerštajn odgovara da su to istorijske društvene nauke: društvene u smislu ukupnosti i celovitosti, a istorijske u smislu cikličnosti i prolaznosti. „Kada me pitaju čime se bavim, danas odgovaram da moj rad obuhvata tri različita područja. Prvo, analiziram istorijski razvoj savremenog svetskog sistema. Drugo, pokušavam da analiziram strukturnu krizu u kojoj se ovaj svetski sistem sada nalazi. I treće, pokušavam da analiziram krizu strukture znanja, koja je delimično strukturna kriza savremenog svetskog sistema, ali i kriza koja iziskuje posebnu i sveobuhvatnu analizu [...] Ovo trojstvo zadataka je ono čime se bavim. I najbolji kratak opis ovog zanimanja jeste da sam ja naučnik u oblasti istorijsko-društvenih nauka.”

1 Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu.

*Njegov opus počiva na idejama, a ne ideologiji poput one o **Kraju istorije** čiji su protagonisti tvrdili da je dosegnut najbolji od svih mogućih svetova – kapitalistički.*

Na poziv potpisnika ovog rada da za srpske čitaoce pripremi izbor svojih novijih radova kojim bismo u Srbiji obeležili njegov jubilej – 85 godina života i rada – profesor Immanuel Valerštajn se rado i spremno odazvao na naš poziv. Ima u tome možda i simbolike jer je Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija tokom svog uspona i pada umnogome potvrdila utemeljenost Valerštajnovne teorije.

KLJUČNE REČI:

IMANUEL VALERŠTAJN, TEORIJA SVETSKOG SISTEMA, KAPITALISTIČKA SVETSKA PRIVREDA.

ABSTRACT:

In his decades long active research, Immanuel Wallerstein has consequently developed his theoretical system, postulating: the world is historically and spatially an indivisible entity, and on the ruins of diverse world empires the world capitalistic system was born. The capitalistic system, as all other systems, is a historical one – it has its beginning and end, and the space in which civilisations develop are indivisible, universal. When asked about the main character of his research, Immanuel Wallerstein pointed out that the main focus is on historical social sciences: social in the sense of wholeness and integrativeness, and historical in the sense of its cyclic and transient nature. „When asked about my research, today I emphasize three different fields: firstly, I analyse the current world system historical development. Secondly, I attempt to analyse the structural crisis the world system is facing today, and thirdly, I aim at analysing the knowledge structure crisis, which partly is a structural crisis of the contemporary world system, but is also a crisis that requires particular and comprehensive analysis[...]. These triple tasks are the ones I deal with. And the best summary of these interests are that I am a scientist in the field of hisotrical-social sciences.”

The work of Immanuel Wallerstein rests upon ideas, and not on ideology which is in contrast to any rigid and biased approaches as shown in the `End of history` theory which postulates that the best of all possible worlds is achieved: the capitalistic world.

When asked by the author of this paper to prepare for Serbian readers a selection of his latest works on the occasion of his anniversary, his 85th birthday, professor Wallerstein had very readily and with pleasure responded to our initiative. His research and theory provides many arguments, reasons and answers to the historical developments related to the rise and fall of the Federal Republic of Yugoslavia. During the years of our communication and collaboration, he had shown vivid interest in these historical events which confirm to a large extent the fundamentals of Wallerstein`s Theory of world system.

KEY WORDS:

IMMANUEL WALLERSTEIN, WORLD SYSTEM THEORY, CAPITALIST WORLD ECONOMY.

1. IMANUEL VALEŠTAJN – DOSLEDNI DRUŠTVENI NAUČNIK

Imanuel Valerštajn, utemeljivač teorije svetskog sistema - prethodnice savremenog tumačenja globalizacije - viši istraživač na Jel univerzitetu preminuo je 31. avgusta 2019. godine. Ovaj rad je deo mog predgovora "Imanuel Valerštajn – decenije intelektualne doslednosti".²

Izvor: Neil Genzlinger, "Immanuel Wallerstein, Sociologist With Global View, Dies at 88", The New York Times, Sept. 10, 2019, <https://www.nytimes.com/2019/09/10/books/immanuel-wallerstein-dead.html>.

Imanuel Valerštajn je osporio Zapadnjačko tumačenje istorijskog i društvenog razvoja po kome tim prostorima pripada dominantna pozicija u svetu. Valerštajn se na početku akademskih istraživanja bavio Afrikom da bi 1974. objavio prvu od četiri knjige "Savremeni svetski sistem I: kapitalistička poljoprivreda i poreklo evropske svetske privrede u 16. veku". "Wallersteinova knjiga bila je sveobuhvatno objašnjenje nastanka modernog sveta i jedinstvenog nastanka kapitalizma u tom svetu", napisala je u svom prikazu sociolog Gertruda Lenzer. "Proučavanje Afrike otvorilo mi je oči za goruće političke probleme savremenog sveta i podstaklo me da započnem analizu istorije savremenog svetskog sistema", napisao je na svom zvaničnom veb sajtu Valeštajn.

U knjizi "The Essential Wallerstein" (2000), napisao je: "najznačajnija stvar koja se dogodila u 20. veku bila je borba da se okonča dominacija Zapadnog sveta nad ostatkom sveta". Analiza svetskog sistema bila je tek deo njegovog enciklopedijskog bavljenja društvenim naukama. Objavio je, između ostalog, "Unthinking Social Science" (1991), "After Liberalism" (1995), "The Decline of American Power" (2003), "The Uncertainties

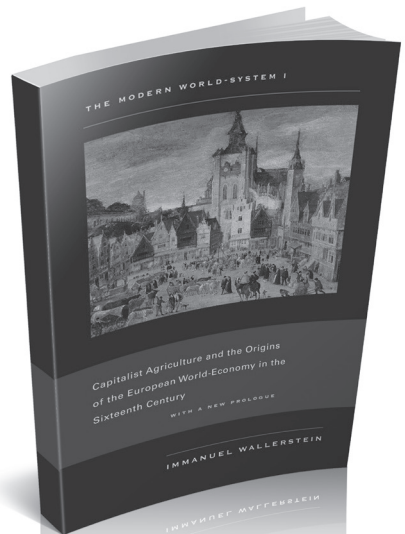
² Valerštajn, I., *Svetski sistem: kriza i naučnik*, CID, Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2016., str. 3-41.

of Knowledge” (2004) and “The End of the World as We Know It: Social Science for the 21st Century” (1999).

Kao **Društveni naučnik**, kako je sam sebe nazivao, bio je veoma aktivan: 1968, kao profesor na Kolumbija univerzitetu, bio je je komitetu koji je pregovarao sa studentima. Godine 2014., pred više od hiljadu studenata studenata, u Iranu držao je predavanja o Sjedinjenim državama koje su, na putanji opadanja i koje su moćne ali i nemoćne (engl. *powerfull but powerless*). Kredo društvenog naučnika po Imanuelu Valerštajnu je: “to je intelektualni zadatak koji jeste i mora biti i politički zadatak, jer traganje za istinom i traganje za dobrom su jedinstven i nedeljiv zadatak”

Immanuel Valerštajn (Immanuel Maurice Wallerstein) rođen je 28. septembra 1930. u Njujorku, otac školovan za rabina postao je fizičar, a majka je bila umetnik. Diplomirao je na Kolumbija univerzitetu 1951., magistrirao na temu Makartizam 1954., doktorirao na istom univerzitetu 1959. godine. O Africi je u to vreme objavio dve knjige: “Africa: The Politics of Independence” i “Africa: The Politics of Unity”.

Tokom studentskih protesta 1968. na Kolumbija univerzitetu napisao je knjigu “University in Turmoil: The Politics of Change.” Godine 1976 postao je profesor sociologije na State University of New York, Binghamton. Viši istraživač na Yale University bio je od 2000. godine.

Poslednji komentar na svom veb sajtu objavio je jula 2019. i zaključio: “Još uvek verujem, ubeđen sam, da su šanse za ogromne transformacione promene 50-50, ali to je samo 50-50”.

Povodom jubileja profesora Imanuela Valerštajna, njegovog 85og rođendana, u izdanju Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Beogradu objavljena je knjiga Imanuela Valerštajna “SvetSKI sistem: kriza i naučnik” u kojoj je profesor Valerštajn, na poziv priređivača profesora dr Miomira Jakšića, za srpske čitaoce odabrao svoje radove u poslednjih desetak godina.

2. NAUČNIK U OBLASTI ISTORIJSKO-DRUŠTVENIH NAUKA

Tokom decenijskog naučnog rada Imanuel Valerštajn dosledno razvija **Teoriju svetskog sistema**: svet je istorijski i prostorno nedeljiva celina, a na ruševinama raznolikih svetskih carstava izrastao je svetski kapitalistički sistem. Svaki sistem, pa i kapitalistički, jeste istorijski – ima svoj početak i kraj, a prostor u kome se razvijaju civilizacije je nedeljiv, univerzalan. Odgovarajući na pitanje čime se u svojim istraživanjima bavi, Imanuel Valerštajn odgovara da su to istorijske društvene nauke: društvene u smislu ukupnosti i celovitosti, a istorijske u smislu cikličnosti i prolaznosti. „Kada me pitaju čime se bavim, danas odgovaram da moj rad obuhvata tri različita područja. Prvo, analiziram istorijski razvoj savremenog svetskog sistema. Drugo, pokušavam da analiziram strukturnu krizu u kojoj se ovaj svetski sistem sada nalazi. I treće, pokušavam da analiziram krizu strukture znanja, koja je delimično strukturna kriza savremenog svetskog sistema, ali i kriza koja iziskuje posebnu i sveobuhvatnu analizu [...] Ovo trojstvo zadataka je ono čime se bavim. I najbolji kratak opis ovog zanimanja jeste da sam ja naučnik u oblasti istorijsko-društvenih nauka.”³

Njegov opus počiva na idejama, a ne ideologiji poput one o **Kraju istorije** čiji su protagonisti tvrdili da je dosegnut najbolji od svih mogućih svetova – kapitalistički.

Na poziv potpisnika ovog rada da za srpske čitaoce pripremi izbor svojih novijih radova kojim bismo u Srbiji obeležili njegov jubilej – 85 godina života i rada – profesor Imanuel Valerštajn se rado i spremno odazvao na naš poziv. Ima u tome možda i simbolike jer je Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija tokom svog uspona i pada umnogome potvrdila utemeljenost Valerštajnovе teorije, o čemu on piše i u jednom od radova u ovoj knjizi. Građanima na ovom prostoru, na žalost, potvrdila je da male zemlje teoriju poput Valerštajnovе moraju poznavati temeljno i na vreme sagledavati sve njene posledice kako ne bi bile zatečene događajima koji ih melju. Iako su Valerštajnovi radovi i u to vreme bili prevedeni, nije bilo sluha, pre svega kod onih koji su donosili ključne odluke, da ih uzimaju u obzir.⁴ Tu povezujuću nit Valerštajn naziva Tiranijom globalizma, Duhom Davosa, odnosno, Porto Alegrea, i to je ono što njegovim radovima dodaje dimenziju angažovanosti, posvećenosti, doslednosti koju naučnici i čitaoci širom sveta izuzetno poštuju. I najnoviji radovi u ovoj knjizi o opadanju Sjedinjenih Američkih Država i usponu islama već sada potvrđuju dalekosežne istorijske posledice koje ti događaji mogu imati po svet u celini.

Henri Kisindžer, bivši američki državni sekretar, nedavno je ocenio da Amerika odbija da uči iz iskustva i da se politikom danas u Sjedinjenim Državama bave „neistorijski ljudi” koji su u školi istoriju učili ne kao „skup povezanih događaja, već kao teme bez konteksta”.⁵ U čemu je, onda, sličnost Valerštajna i Kisindžera i zašto je to važno za savremeni svet i nauku? Upravo u činjenici da je Valerštajn utemeljio svetski sistem kao skup povezanih događaja, o kojima govori i Kisindžer, integrišući prostor – svet, i vreme – dugo trajanje, kao međuzavisnost i povezanost svih pojedinaca, nacija i država na putu održivog mirnodopskog razvoja. Danas je to, nažalost, potpuno potisnuto. O temeljnim

3 Valerštajn, I., „Naučnik u oblasti istorijsko društvenih nauka”, rad u knjizi *Svetski sistem: kriza i naučnik*.

4 Jakšić, M., *Svetski kapitalistički sistem – teorija i kritika Imanuela Valerštajna*, Ekonomski fakultet, Beograd, 1987. Vid. pored ostalog, „Iskušenja marksizma”, ur. D. Pirc i M. Jakšić, *Ekonomika*, Beograd, 1985, *Marksizam u svetu*, Beograd, br. 9–10, 1986.

5 *Politika*, Beograd, 21. avgust 2015, str. 2.

svetskim problemima kojima je posvećena ova knjiga i pojedini radovi u njoj, govori se na drugačiji način – izolovano u prostoru (Avganistan, Irak, Sirija, Ukrajina) i vremenu (kratkoročno, kao nešto što se samo po sebi, kao *deux ex machina*, odvija, bez objašnjavanja uzroka, transmisije i posledica). To, zasigurno, nije bez dubokog razloga i strateškog interesa. Na sreću, postoje mislioci poput Valerštajna koji su razvili misaone modele koji nas oslobađaju takvog jednodimenzionalnog, najčešće prikrivenog dnevnopolitičkog interesa. U radu „Opadanje Sjedinjenih Država” u ovoj knjizi on piše: „Opadanje Sjedinjenih Država? Mnogi ljudi sa navericom ovo primaju. Štaviše, jedini koji ovo ne dovode u pitanje jesu ‘američki jastrebovi’, čiji je najvažniji argument da ovo opadanje treba zaustaviti [...] U narednih deset godina pred Sjedinjenim Državama su dve mogućnosti. Mogu slediti put za koji se zalažu jastrebovi, sa negativnim posledicama (prvo za Sjedinjene Države) ili će zaključiti da su negativne posledice isuviše krupne [...] Stvarno pitanje nije da li Sjedinjene Države opadaju kao hegemonistička sila, već da li će one biti u stanju da otvore put da se to učini dostojanstveno, sa najmanjom mogućom štetom po sebe i ostatak sveta.”⁶

Počev od XVI veka u Evropi se razvila, a kasnije i na čitav svet proširila, svetska kapitalistička privreda kao sistem koji ima svoju unutrašnju dinamiku – ciklično se razvija u 50-godišnjim ciklusima na trasi sekularne krive. Kapitalizam je „istorijski sistem”, koji ima svoju početnu i krajnju granicu, a njegova osnova je neprekidna akumulacija kapitala u okviru jedinstvene podele rada koja reprodukuje asimetrične odnose centar–periferija. Tri najvažnije poluge razvoja su tehnološke inovacije (u odnosu na kapital kao faktor proizvodnje) komodifikacija i proletarizacija (u odnosu na radnu snagu) i periferizacija kao prostorno širenje granica svetske kapitalističke privrede. Ravnoteža snaga u svetskoj privredi kao jedinstvenoj podeli rada osigurava da u mnoštvu država i kultura na političkom planu nijedna od njih se ne može nametnuti kao hegemonistička i pokušati da svetsku privredu pretvori u „svetsko carstvo”. Jer, svetska privreda je mnoštvo država, kultura, ali objedinjenih na jedinstvenoj ekonomskoj osnovi akumulacije kapitala.

Svetska kapitalistička privreda je jedinstvena podela rada koja objedinjava mnoštvo proizvodnih procesa koji se kao „robni lanci” prepliću i prelaze državne granice. Države su tokom istorijskog razvoja nastojale da nametnu svoju hegemoniju: ranije su postojala mnoga „svetska carstva” kao jedinstvene političke celine; umesto njih sada postoji, po prvi put, samo svetska kapitalistička privreda koja se po prvi put ne pretvara u carstvo. Tri su istorijska primera hegemonije: posle 30-godišnjeg rata u XVII veku uspostavljena je dominacija Holandije; posle Napoleonovih ratova dominacija Britanije u XIX veku i posle Prvog i Drugog svetskog rata dominacija Sjedinjenih Država. Hegemonija, prema Valerštajnu, podrazumeva istovremeno dominaciju u sferi agro-industrijske proizvodnje, trgovine i finansija. Hegemoniju najčešće prati zalaganje za globalni liberalizam, što odgovara interesima razvijenih sila. Složeni odnosi centra i periferije podstiču klasne i nacionalne suprotnosti. Prema Valerštajnu, klase se šire iz zemalja centra, a nacionalne obratno – ka zemljama centra. Pored sukoba između buržoazija različitih zemalja javljaju se i antisistemske pokreti – klasni i nacionalni, kao i socijalističke države koje ugrožavaju svetski kapitalistički sistem. Njihova snaga, i tu se Valerštajnova predviđanja pokazuju dalekosežnim, ograničena je u meri u kojoj svojom nacionalnom protekcionističko-merkantilističkom politikom nastoje da održe svoju autonomiju unutar svetskog kapitalističkog sistema.

Za stabilnost svetskog kapitalističkog sistema, ističe Valerštajn, veoma je važno da zemlje periferije budu dovoljno slabe da ne mogu raskinuti robne lance, ali i dovoljno snažne da postoji interes za njihovo učešće. Niz proizvodnih procesa koji obeležava svetsku kapitalističku privredu čine isprepletani lanci robnih tokova gde se robe i zemlje uzlazno-silazno kreću: neke robe izbijaju na vrh (proizvode iz zemlje centra), druge zemlje i proizvodi bivaju potisnuti; neke zemlje bivaju periferizovane, a druge potiskuju stare zemlje centra i postaju vodeće. Ograničenost antisistemskih pokreta i pojedinih država produkt je snage svetske privrede koja i pored mnogostrukosti političkih sistema, prema mišljenju Valerštajna, u svojoj osnovi ima jedinstvenu kapitalističku podelu rada. Istorijske granice svetske kapitalističke privrede nisu toliko vezane za snagu pojedinih država koliko za iscrpljivaje dva od tri najznačajnija pokretača kapitalističkog razvoja; naime, proletarizacija je dostigla svoje istorijske granice i u zemljama centra i periferije pa se troškovi rada više ne mogu lako obarati, dolazi i do pada tražnje, a s druge strane kapitalistički svetski sistem se više prostorno ne može širiti. Zato, preostaju jedino tehnološke inovacije.

Metodološku osnovicu Valerštajnovе analize čini traganje za „svetskim prostorom” i „svetskim vremenom”. Kapitalizam se javio tokom „dugog XVI veka” koji je trajao od 1450. do 1650, i u fazi A doživeo je uspon zaključno sa 1600. godinom, dok u fazi B, do 1750. godine, dolazi do sekularne kontrakcije. Ipak, njegovu žilavost, ističe Valerštajn, pre svega treba objašnjavati činjenicom da je to jedini istorijski sistem koji se nije pretvorio u svetsko carstvo; stvorena je jedinstvena – ekonomska, kapitalistička osnovica, ali su održane mnogostruke kulture i civilizacije, pa i nacionalni suverenitet. Sva zbivanja tako se odigravaju u skladu sa Brodelovim „dugim trajanjima”, Kondratjevljevim sekularnim dugim ciklusima, pa je jedino relevantan svetski okvir. Krajem XV i početkom XVI veka pojavljuje se i „evropska svetska privreda” koja je prostrana koliko i ranija carstva, ali je ipak isključivo ekonomski entitet; ona jeste svetska mada ne obuhvata geografski čitav svet, jer postoji i „spoljna arena”; ipak, jeste svetska po domašajima kapitalističke akumulacije koja je pokrenuta u njenom srcu, centru – severozapadnoj Evropi tj. Britaniji, Beneluksu, Ujedinjenim provincijama. Propast ranijih svetskih carstava duguje se činjenici da su se pretvarala u političke konglomerate na krhkim i nedovoljno razvijenim ekonomskim osnovama. Unutar svetske privrede postoje centar, poluperiferija i periferija, a mesto svakog regiona ili nacionalne države određeno je isključivo snagom države: snažne države, politički i ekonomski, jer se to i podudara, izborile su za sebe dominantnu poziciju, što je bilo osnovica za vekovni asimetrični brzi razvoj centra i spori razvoj periferije.

Eksploatacija, uz preplitanje robnih lanaca, pojačava se vremenom kroz rastuću proletarizaciju, a njen javni oblik je nejednaka razmena između pojedinih regiona koja izaziva rast cena i transfer profita; oblasti gubitnici postaju periferija, a dobitnici centar. Sama proletarizacija je produkt pritiska pojedinih kapitalista ka izmeni svog položaja, što u krizama hiperprodukcije dovodi do geografskog prestrukturiranja, kretanja roba i regiona po hijerarhijskoj lestvici. Sukob akumulacije i proletarizacije prema Valerštajnu u osnovi pokazuje da kapitalizam počiva ne na proizvodnji, već na trgovini, jer se na periferiji održava robna proizvodnja čije su jedinice proizvodnje domaćinstva u koje se sliva dohodak iz različitih robnih i naturalnih izvora.

Valerštajn ističe da ograničene potrebe za novcem u uslovima dominacije naturalnog sektora omogućavaju i supereksploataciju jer tek poneki član domaćinstva radi za nadnicu, koja je, opet, tek marginalnog značaja za ukupni dohodak domaćinstva. Početak istorije

kapitalizma prema Valerštajnu može se odrediti na sledeći način: „Kad god akumulacija kapitala dobije primat u odnosu na druge ciljeve, možemo govoriti o funkcionisanju kapitalističkog sistema.”

Komodifikacija rada, odnosno pretvaranje rada u radnu snagu, u kapitalizmu je potpuna, dok je u svetskim carstvima, a pogotovu mini-sistemima nepotpuna. Komodifikacija je osnovica kapitalizma, s tim da ona zahvata ne više samo razmenu, već i proizvodnju. Valerštajn ističe da je iznenađujuće koliko je malo „komodifikacije” bilo pre kapitalizma jer je i u svetskom kapitalističkom sistemu, prema njegovim kriterijumima, komodifikovano tek 50% rada. Proletarizacija se ne može odnositi na pojedince, već na domaćinstva koja su otuda „jedinice analize”, a unutar njih prepliće se robno i naturalno. I mada proizvođač može biti potpuno individualno komodifikovan, unutar domaćinstava uspostavljaju se drugačiji odnosi. Valerštajn piše: „pojedinci žive u okviru relativno stabilne strukture koja ima zajednički dohodak i sredstva i koju zovemo domaćinstvo”. Proizvodni rad u kapitalističkom sistemu samo je onaj koji zarađuje novac, a neproizvodni, naturalni, služi za izdržavanje svih članova domaćinstva ukupno. Nenajamni rad omogućava pojedincima da prihvataju i nižu nadnicu, u meri u kojoj je domaćinstvu potrebna gotovina, što uvećava prag eksploatacije. Zato Valerštajn i ističe da se lokacija najamnih radnika pre može odrediti kao polu-proleterska nego proleterska domaćinstva. Komodifikacija rada je produkt, pravo pretvaranja poluproletera u proletere, što izaziva rast nadnica i drugo, ali i političkog organizovanja radnika u klasu. Eksploatacija se ostvaruje kroz nejednaku razmenu, mada novina u kapitalizmu jeste činjenica da je ona prikrivena, pa se njen oblik otkriva tek posle pola milenijuma, zaključuje Valerštajn.

Ključ tog prikrivanja je razdvojenost svetske kapitalističke privrede i svetskog carstva. Svetski kapitalizam nije dopustio da ga zavede privid političke integrisanosti carstva bez jedinstvene ekonomske osnove. Naprotiv, omogućavajući prividnu političku i kulturnu samostalnost on je, kroz merkantilističko-protekcioniističku politiku i brigu o sopstvenim interesima, istovremeno udario temelje i postavio objedinjavajuću osnovu u liku akumulacije kapitala.

Nejednaka razmena funkcionisala je, objašnjava Valerštajn, tako što su usled prirodne ili veštačke retkosti dobra cirkulisala od zona u kojima su bila retka ka zonama u kojima su bila manje retka. Taj proces bio je skriven plaštom ekvivalentne razmene i slobodne konkurencije koja je izrastala isključivo na merkantilističkoj zaštiti domaćih resursa.

Krize do kojih je dolazilo usled prekomerne potrošnje dovodile su do geografskog prestruktuiranja, odnosno silazno/uzlaznog pomeranja na hijerarhijskoj lestvici roba i regiona, a zatim do komodifikacije radne snage usled proletarizacije koja je, izazivajući rast nadnica, dovodila do realokacije proizvodnje ka regionima sa jeftinim radom. Geografska ekspanzija i prostorno širenje kapitalizma bili su protivteža rastućoj proletarizaciji i rastu nadnica. Kada se govori o istorijskim doprinosima kapitalizma tada Valerštajn zaključuje da je unapređena tehnika i tehnologija. Mada je većini stanovništva bilo gore, nikada se apriorno i ne može tvrditi da je jedna forma društva samo po logici hronološkog sleda progresivnija od prethodne.

Kapitalizam je sam o sebi stvorio *Organizujući mit* da je to radikalni raskid sa prethodnim, što je ugrađeno i u sliku buržoasko-demokratskih revolucija kao radikalnih raskida u

evolutivnom lancu napretka. Valerštajn ovo osporava ističući da se eksploatacija održava i da se radi samo o promeni oblika kontrole rada; ovome treba dodati i činjenicu da se klase prerušavaju, da se feudalna klasa prerušava u kapitalističku i da pritom tek mali broj feudalaca propada; Većina se saobražava novim formama eksploatacije i akumulacije jer im to omogućava nasleđeno bogatstvo koje po formi prilagođavaju novim oblicima organizovanja procesa rada. Kapitalizam se koristio državnim aparatom da bi kontrolisao radničku klasu, pa ni poslodavci nikada nisu bili oslobođeni stega države. I mada je na ekonomskom planu ostvarena potpuna integracija, ipak su države zadržavajući politički suverenitet vodile i merkantilističku politiku u skladu sa sopstvenim interesima.

Namesto jedinstvenog svetskog carstva postoji međudržavni sistem u kome države imaju ograničeni suverenitet i suženo polje autarkičnog razvoja. Svaki uspeh ili neuspeh biva nagrađen uzlazno-silaznim kretanjima; takva ugrađena fleksibilnost onemogućavala je svaku rigidnost oličenu u hijerarhizovanoj strukturi svetskog carstva. Odnosi više nisu bili ishod isključivo vojne sile, već i odnosa ekonomskih moći nosilaca akumulacije kapitala. Promene su u takvim okolnostima nastupale zbog održavanja klasnog mira, preraspodele dobitaka ili imitiranja uspešnih modela razvoja.

Borba za „slobodu”, „demokratiju”, a protiv „feudalizma”, „tradicije” u osnovi je bio sukob nosilaca akumulacije kapitala. U suštini one nisu bile, ističe Valerštajn, trijumf kapitalizma, već unutarkapitalističke borbe pojedinaca i slojeva koji su se već transformisali i onih kojima je to tek perdstojalo. Antisistemske pokreti, nacionalni na periferiji i klasni u centru ugroziće stabilnost kapitalističkog sistema koji će sa dosežanjem svojih istorijskih granica prerasti u svetsku socijalističku vladavinu. To je jedino mogući projekat, jer svako nacionalno osvajanje vlasti biva suočeno sa ograničenim suverenitetom država u međudržavnom sistemu koje i ranije, a i nadalje funkcionišu kao neraskidivi funkcionalni deo kapitalističke svetske podele rada.

Svojevremeno su E. Balibar i I. Valerštajn jednu knjigu posvetili odnosima rase, nacije i klase. Ako se posle skoro tri decenije podsetimo tih njihovih stavova, jasnije ćemo moći da sagledamo korene uspona nacionalizma, rasizma i pretećeg sukoba civilizacija.⁷ Protivrečnost klasa, nacija i rasa proističe iz dualiteta autonomija–neautonomija unutar svetskog sistema. Autonomnost svake kategorije, pa i ovih, postoji unutar državnog entiteta ponaosob i ne postoji unutar svetskog sistema koji je međudržavni sistem, a koji temeljno narušava autonomnost država kao članica, pa samim tim i autonomnost takvih kategorija kao što su rasa, nacija ili klasa. Odgovore treba utemeljiti na sledećim činjenicama: prvo, hegemonija dominantne klase počiva na sposobnosti da se organizuje radni proces i drugo, oslanjanje na univerzalizam kao dominantnu ideologiju. Balibar i Valerštajn dokazuju da su rasa, nacija i etnicitet tri različita oblika organizovanja naroda koji uslovljavaju i različite strukture svetske privrede. Polarizacija klasa bila je i ostala središnja tačka istorijske analize. Ne postoje idealni klasni tipovi, već samo procesi proletarizacije i buržoazifikacije, kao i to da akumulacija kapitala jeste potreban, ali ne i dovoljan uslov buržoazifikacije.

Univerzalna tenzija kapitalizma postoji na liniji univerzalizam jedinstvene ekonomije i rasizam zasebnih kulturno-političkih entiteta – država sa ograničenim suverenitetom u međudržavnom sistemu – svetskoj privredi. Univerzalizam je počivao na komodifikaciji

7 Balibar, E., Wallerstein, I., *Race, Nation, Class – ambiguous Identities*, Verso, London, 1991.

svoga, prvenstveno u radu, što je razbilo srednjevekovne stege i omogućilo slobodni protok rada kao faktora proizvodnje. Taj ekonomski univerzalizam i ranije se, a danas posebno, sukobljava sa partikularizmom etnosa, rase, nacije.

Valerštajn dokazuje da uspon krive univerzalizma nije praćen padom krive rasnih i nacionalnih razlika; naprotiv, one istovremeno rastu i utoliko se pokazuje relativna autonomnost neekonomskih instanci – političke i ideološke – u odnosu na ekonomsku koja determinira, ali „u poslednjoj instanci”. Istovremeno, tek prividno protivrečno, uspon ekonomskog univerzalizma i političkog partikularizma oličenog u rasizmu može se, prema Valerštajnu, objasniti trima činjenicama: prvo, ova vrsta partikularizma omogućava getoizaciju, stvaranje posebnih enklava unutar kojih je moguće obarati nadnicu i zaoštravati radne uslove i realizovati supereksploataciju; drugo, moguće je stalno rekreirati partikularističke entitete, poput proširene porodice i komune kao jedinice života i reprodukovanja; treće, rasizam kao anti-univerzalizam omogućava postizanje upravo onog cilja za koji je kapitalizam najviše zainteresovan – eksploatacija rada, bilo na osnovu univerzalističke komodifikacije ili partikularističke prirodne proizvodnje. Domaćinstva su upravo ona karika koja združuju ekonomski univerzalizam i politički partikularizam u jednu ostvarivu i efikasnu celinu svetskog sistema. Domaćinstva su nerazdvojni element institucija svetskog sistema i upravo ona omogućavaju reprodukciju radne snage. Na toj osnovi njenu komodifikaciju osigurava konačni cilj kapitalizma – beskonačnu akumulaciju kapitala. Nosioći akumulacije, akumulatori, od domaćinstava imaju trojake koristi:

1. domaćinstva svojom varijabilnošću i prilagodljivošću omogućavaju promenu ponude rada, njenu ekspanziju ili kontrakciju. Ovo je varijabilnost radne snage u vremenu;
2. domaćinstva omogućavaju varijabilnost radne snage u prostoru utoliko što se u različitim zonama svetskog kapitalističkog sistema radna snage istovremeno negde uvećava, a negde umanjuje, u zavisnosti od troškova njene reprodukcije;
3. domaćinstva tako u prostoru i vremenu omogućavaju najjeftiniju moguću reprodukciju radne snage.

Domaćinstva tako postaju ćelije reprodukcije rada na globalnom – svetskom – nivou, osiguravajući brojčanu reprodukciju rada koja je potrebna nosiocima akumulacije. Tri su načina korišćena za ovo uklapanje partikularizma domaćinstava u univerzalizam svetskog sistema:

- (1) prisutni su stalni pritisci u pravcu raskidanja veze između domaćinske organizacije i teritorijalnosti;
- (2) domaćinstva omogućavaju partikularnu komodifikaciju radne snage koja je u interesu kapitalista jer obara nadnicu;
- (3) domaćinstva su svojevrsni amortizer između individualnih sklonosti ka egalitarizmu i društvenih pritisaka u pravcu raslojavanja. Domaćinstva kao jedinice sjedinjavanja dohodaka tako stoje između većih neefikasnih jedinica - komuna sa pedeset do sto članova i onih potpuno individualiziranih.

Važnu ulogu u ovome imaju države koje „ograničavaju tržište”. One ograničavaju pristup drugima na domaća ili strana tržišta koja drže pod kontrolom. Tako se na jedinstvenim načelima svetske kapitalističke privrede neprekidno odvija međudržavni sukob aktera koji ograničavaju moć drugih aktera. Unutar svetskog kapitalističkog sistema neprekidno se

sudaraju dve tendencije – jedna univerzalistička, utemeljena na jedinstvenoj ekonomskoj osnovi i druga partikularistička, utemeljena na posebnosti političkih entiteta – država. Taj sukob ni izdaleka nije okončan, a u njegovoj osnovi je podudarnost između snažne države i ekonomske moći koja je bila, jeste i ostaje tajna uspeha visokorazvijenih država. Slamanje „Ancien regimea – privilegija, monopola, sinjorskih prava, dokolice, sujeverja, partikularizma, religiozne pokornosti i uspon renesansnog univerzalizma objedinilo je svet u ekonomskom pogledu. Stvarajući svetsko tržište nije, niti će u dogledno vreme otkloniti ključne aktere ovih svetsko-istorijskih procesa – države. Balibar i Valerštajn su ukazali da je nestanak klasa istovremeno i realnost i iluzija: *realnost*, utoliko što univerzalizacija antagonizama uništava lokalne institucije na kojima one počivaju decenijama i vekovima; *iluzija*, zato što nestanak klasa u tradicionalnom smislu ne otklanja krizu koja se duguje specifičnim formama reprezentacije. Ne može se govoriti o nestanku klasa i antagonizama, već o nestajanju određenih formi klasne borbe. Te izraze klasne borbe nekoliko decenija kasnije Valerštajn će označiti Duhom Davosa (interesi kapitala) i Duhom Porto Alegrea (interesi rada) u radu „Križa, kakva križa?“, objavljenom o ovoj knjizi. Valerštajn piše: „Možemo zajednički da ‚briamo‘ novi stabilni sistem koji bi u osnovi bio nalik na sadašnji sistem po svojim osnovnim obeležjima – sistem koji je hijerarhijski, eksploata-torski i polarizovan [...] Možemo zajednički ‚izabrati‘ potpuno drugačiji sistem koji nikada ranije postojao – sistem koji bi bio relativno demokratski i relativno egalitarijski [...] Ove dve alternative nazvao sam ‚Duh Davosa‘ i ‚Duh Porto Alegrea‘. Ova dva naziva nisu bitna. Ono što je važno jeste da tokom ove završne bitke uočimo njihove moguće organizacione strategije – a ta bitka na različite načine traje od svetske revolucije 1968. i neće se okončati sve do 2050.“⁸

Ponovno osmišljavanje društvenih nauka je potrebno zato što se nikakvim sitnim prepravkama devetnaestovekovna naučna paradigma ne može prepraviti – jedino se može odbaciti i razviti nova. Valerštajn smatra da su ideologije daleko više od pogleda na svet – one su institucije oko kojih se strukturira društvo.⁹

Tri ideologije – konzervativizam, liberalizam i marksizam karakterišu nauku XIX veka. Konzervativizam prioritet daje očuvanju postojećih struktura koje zauzvrat funkcionišu kao kočnice stremljenjima reformatora i revolucionara. Tradiciji pripada prioritet, a na njenim osnovama se izdižu porodica, zajednica, crkva, monarhija. Druga ideologija – liberalizam – prirodna je ideologija normalnih promena. Njena ideja vodilja jesu svesno pokrenute i spovođene reforme koje će čovekovu volju i akcije osloboditi stega države. Liberalizmu Loka Makrs i markizam dodaće dve nove premise: progres se ne ostvaruje kontinuelno, već diskontinuelno; kroz revolucije i u usponu ka savršeno dobrom društvu ljudi su dosegli pretposlednji stupanj – kapitalizam, dok je komunizam tek pred njima. Ovo je primer devetnaestovekovne paradigme o mogućnosti disciplinarnе spoznaje sveta iz ugla filozofije, politike, ekonomije i neminovnosti progressa koja društvo izvodi iz manje dobrog stanja i prevodi u bolje.

Namesto ideje neminovnosti progressa, utemeljene na njutnovskim aksiomima mehanike, Valerštajn na liniji Ajnštajnovе fizike ukazuje na značaj neizvesnosti, dominaciju sholastičkih procesa i bifurkacije kao stalnog razlaganja i spajanja elemenata fizičkog, a time i duhovnog sveta. U takvim okolnostima prostor i vreme dobijaju drugačije značenje:

8 Valerštajn, I., „Križa, kakva križa?“, rad u ovoj knjizi *Svetski sistem: križa i naučnik*.

9 Wallerstein, I., *Unthinking Social Science*, Polity Press, 1992, Oksford.

prostor je nedeljiv, nema njutnovskih zasebnih tela, već se atomi i sve moguće subatomske čestice sudaraju, emituju i primaju energiju; u svetu društvenih nauka prostor više nisu kretanja ljudi, postojanje regiona ili država, već jedino svetski sistem – jedinstvena svetska kapitalistička privreda. Vreme nije mehanički repetitivno, niti su to „tačkasti događaji” Topolskog, već analitičko „dugo trajanje” Brodela sa neizvesnim, ali neumitnim trajanjem koje je jedina konstanta i promenljivim ishodima.¹⁰

Namesto većitog prirodnog poretka danas postoji indeterministički svet. Valerštajn je pisao o doprinosima nobelovca I. Progožina (1977, hemija) koji je otkrio „disipativne strukture”. One se razlažu, emituju i primaju energiju: njihovo najvažnije svojstvo je da nisu ravnotežne i da se održavaju upravo na ovoj stalnoj emisiji energije. Prigožin ih opisuje: „U jednom trenutku sistem se ponaša deterministički u skladu sa prosečnim vrednostima, a u drugom fluktuacije se pojačavaju do one granice kada se menja celokupna struktura; ranija faza se obnavlja, ali u potpuno novim okolnostima.”¹¹ Dimenzije sistema su presudne: malim sistemima dominiraju granični uslovi iz okruženja, a tek kada je sistem dovoljno velik stiže „autonomiju u odnosu na spoljašnji svet”. Tako se poredak „uspostavlja kroz fluktuacije”, početni uslovi bivaju „zaboravljeni”, a poredak biva određen fluktuacijom koja se najbrže razvija.

Ovakvoj fizikohemijskoj paradigmi Valerštajn u društvenim naukama nalazi paralelu u svojoj svetsko-istorijskoj perspektivi koja je: *holistička*, jer koristi velike jedinice analize, *ciklična*, jer su ciklusima podložne mikrostrukture, i *trendovska*, jer se promene analiziraju isključivo u dugim trajanjima. Na toj metodološkoj osnovi on zaključuje: „Živimo usred sistema koji doživljava bifurkaciju sistemskih procesa. Ne postavlja se više pitanje kako će se kapitalizam oporaviti i obnoviti poverenje u budućnost. Pitanje glasi: šta će zameniti sistem? Koji poredak će biti izabran kao rezultat ovog haosa? [...] Nisu svi svesni šta se već događa. Mnogi ljudi nastavljaju da se ponašaju kao da će sistem nekako nastaviti da funkcioniše, oslanjajući se na stara pravila. Ona, u stvari, nisu pogrešna. Sistem zaista funkcioniše, oslanjajući se na svoja stara pravila. Ali sada, oslonac na stara pravila samo pojačava strukturnu krizu.”¹²

Valeštajnovne stavove, imajući u vidu relativizaciju vestfalskog suvereniteta država (velike države imaju suverenitet, male nemaju) i uspon ogromne mreže nedržavnih subjekata na globalnom planu, možemo oceniti vizionarskim:

- suverenitet država u međudržavnom sistemu umnogome je ograničen;
- nije izvesno da su države pravi nosioci suvereniteta i moći u međudržavnom sistemu, s obzirom na pojavu transnacionalnih kompanija, međunarodnih ekonomskih i političkih integracija, nevladinih organizacija.
- kapitalizam nije skup datih i nepromenljivih odnosa, struktura i institucija.
- strukture – porodica, domaćinstvo, klasa, narod i pogotovo država smatrani su većitim institucijama koje se prenose iz jednog istorijskog sistema u drugi uz neznatne promene.

10 Ovu ideju razradio je D. Ačemoğlu na osnovu niza formalizovanih teorema, aksioma, dokazujući da ne postoji „osigurani ekonomski razvoj” (engl. *warranted economic development*), s obzirom na suprotstavljenost interesa javnosti i elita, protivno tvrdnjama da tržište osigurava ekonomski napredak i političku demokratiju. Vid. *Ekonomsko poreklo diktature i demokratije*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2013.

11 Naved. prema Wallerstein, I., *Unthinking Social Science*, op. cit.

12 Valerštajn, I., „Krizna, kakva kriza?”, rad u knjizi *Svetski sistem: kriza i naučnik.*

Nerazumevanje i neprihvatanje ovih postulata jedne nove paradigme najočitiše se ispoljava u „organizujućem mitu” – bajci – o prelasku iz feudalizma u kapitalizam koji se kod onih koji su prednjačili odigrao evolutivno, a kod onih koji su zakasnili revolucionarno. Bez obzira na političko zaleđe – konzervativno, liberalno ili marksističko, scenario i akteri su isti: raskida se veza sa prethodnim, feudalnim sistemom, nestaju njegovi ključni akteri – feudalci i kmetovi, a moguće su i različite varijante ove priče, od zemlje do zemlje. Za razliku od ovakvog pristupa, svetsko-istorijska perspektiva ukazuje na tri pogreške:

prvo, jedinica analize je pogrešno izabrana – to nije autonomna država, već skup njenih institucija uklopljenih u svetsku kapitalističku privredu;

drugo, lista aktera nije ispravna: proleter i buržoazija su osobeni samo za Zapadnu Evropu, a kmetovi i aristokrate nisu uvek i svuda međusobno protivstavljeni;

treće, otvorena sila se izbegavala od samog početka kapitalizma, korišćenjem „tržišnog vela” u dvojakom pogledu: u centru podsticanjem političkog i ekonomskog liberalizma i uvlačenjem novih, perifernih područja u sistem eksploatacije.

Ne može se govoriti o obavezujućem modelu društvenog i ekonomskog razvoja koji svima „osigurava” takav napredak. Valerštajn taj razvoj smešta u podvojenost centar – periferija, koji počiva na sledećim postulatima: komodifikacija i ustanovljavanje robnih lanaca počiva na najvećem mogućem korišćenju monopolističkih prednosti; relativno mala prednost po osnovu lokacione, geografske rente dihotomiju centar – periferija objašnjava sticanjem i gubljenjem monopolističkih prednosti, i za pojedine proizvođače i države u celini.

Jedan od najvažnijih izvora Valerštajnovog teorijskog sistema nalazi se u radovima slavnog ekonomskog istoričara Fernana Brodela.¹³ Tradicionalna istorija je istorija događaja: nešto se dogodilo tada i tada, a to je registrovano prema kalendaru. Datiranje takvih događaja daje nam hronologiju i istorija je svojevrsna „priča”. Fakta i događaji su tu oko nas, već otkriveni ili čekaju na otkrivanje. Brodel je verovao da su mnogi događaji nezabeleženi, pretvoreni u prašinu i nestali. Namesto događaja naša pažnja mora biti usredsređena na dve stvari: ekonomske i političke strukture koje „traju” i ciklične i konjunkturalne promene u funkcionisanju tih struktura. Tim dugim sekularnim vekovnim trajanjima struktura i promena kojima su one izložene odgovara i drugi prostor – holistički sveobuhvatan to može biti samo svetski prostor. On se menja i počev od „dugog XVI veka”(1450–1650) i neprekidno se širi od centra severozapadne Evrope ka evropskoj, a kasnije i vanevropskoj periferiji. Taj strukturni prostor objedinjava jedinstvena podela rada na čijim osnovama se ustanovljuju robni lanci po kojima se „penju i silaze” proizvođači – pojedinci, kompanije ili države, sasvim svedeno.

Otpor univerzalno-sektorskoj paradigmi u XIX veku po kojoj izdvojene i zasebne društvene nauke otkrivaju delove univerzalne istine, a čiji je prototip istorijski razvoj Engleske počev od industrijske revolucije, očišćen je u tri velike tradicije, objašnjava I. Valerštajn.

Prva tradicija je nemačka *Statvizenšaft istorijska tradicija* F. Lista i brojnih pisaca istorijske škole po kojoj centralnu ulogu igra nacionalna država kao jedinica nacionalnog sistema političke ekonomije;

13 U znak priznanja Fernanu Brodelu svojevremeno je institut u Njujorku kojim je rukovodio I. Valerštajn nosio naziv „Fernan Brodel centar za proučavanje istorijskih sistema”.

Druga tradicija je Brodelova *Škola Anala* utemeljena na doprinosima L. fon Rankea koja holizam suprotstavlja „sektorskom pristupu”. Umesto političke fasade ovaj pristup traga za ekonomskim i socijalnim korenima, koji potiskuje događaje zarad „dugih trajanja”. On proučava globalnog čoveka naspram homo ekonomikusa ili homo politikusa, koji kvantifikacije stavlja iznad naracije.

Treća velika tradicija je *marksistička* koja istorijske pojave tumači socijalnom, a ne individualnom prirodom čoveka. Ona traga za istorijskim, a ne transistorijskim pokretačima promena.

Sve tri tradicije imaju nešto zajedničko – otpor univerzalističko-sektorskom nametanju jednog obrasca razvoja, izvedenog iz naučno sektorskog tumačenja pojava i događaja.

Valerštajnova teorija se nalazi između prosistemskog i antisistemskog odnosa prema svetskom kapitalističkom sistemu:

- *prosistemski odnos* proističe iz činjenica da su duga trajanja tj. sekularni trendovi od po nekoliko stotina godina uzleta „A faze” i isto toliko krize tokom „B faze” isuviše dugi za nestrpljiva iščekivanja tradicionalne i nove levice koja željno iščekuje silazak kapitalizma sa scene.
- *antisistemski odnos* vezuje se za činjenicu da je kapitalizam istorijski sistem sa svojim početkom, što je nesporno i prihvaćeno, i krajem, što je sporno i predmet debate. Taj nagoveštajem udaljen, ali izvesan kraj kapitalizma kao svetskog sistema jeste ono što ovoj perspektivi daje obeležje antisistemskog. I. Valerštajn piše: „Danas živimo u svetskom sistemu u kome se pojavljuje osam do deset centara koji uživaju relativnu geopolitičku automoniju. Reč ‚relativno’ treba podvući. Četiri takva najjača centra nalaze se na prostoru koji se ponekad naziva Globalni sever. To su, po mom mišljenju, Sjedinjene Države (koje nastavljaju, nesumnjivo, da budu izuzetno snažni centar moći, mada daleko manje moćna nego ranije), Zapadna Evropa (utemeljena na presudnom dvojcu Francuska–Nemačka), i Rusija. Četvrti takav centar je Severoistočna Azija, a tu svrstavam Kinu, Koreju i Japan.”¹⁴

Već od sredine XIX veka, preciznije 1848. godine, disperzirani, lokalizovani i nejedinstveni radnici i narodi organizuju se u političke partije, pokrete i sindikate, postavljajući ograničenja akumulaciji kapitala.¹⁵ „Stari” pokreti radničke klase, socijaldemokratski i komunistički pokreti zadržavali su se u granicama nacionalnih država, sledeći tako logiku protekcionističko-merkantilističke politike svakog od učesnika u svetskom sistemu reprodukcije. Imajući u vidu različiti položaj centra i periferije, mora se praviti razlika u ulogama koje klasni pokreti imaju u zemljama centra i nacionalno-oslobodilačkim na periferiji. Dva su najvažnija antisistemskih pokreta – klasni i nacionalni pokret; klasni ističu antagonizme rada i kapitala, prvenstveno u zemljama centra, a nacionalno-entički se bore za jednaka prava koja uživaju i druge etničke grupe. I pored bitnih razlika, oni su slični u sledećem: i jedni i drugi stvaraju formalne organizacije; žele da transformišu svet u skladu sa svojim ciljevima; ključna politička struktura savremenog sveta i za jedne i druge je država. Odnosi nacionalnih i klasnih borbi mogu se objašnjavati trojako: (1) nacionalne borbe su samo jedna od formi klasnih borbi, što je ideološko tumačenje nji-

14 Valerštajn, I., „Severoistočna Azija u multipolarnom svetskom sistemu”, rad u ovoj knjizi.

15 Wallerstein, I., Arrighi, G., Hopkins, T., *Antisystemic Movements*, Verso, London, 1989.

hovog odnosa; (2) nacionalne borbe jednake su klasnim borbama, što je političko viđenje i (3) nacionalne i klasne borbe međusobno se prepliću, što je istorijsko-teorijsko viđenje koje prihvataju i autori.

Najvažnije današnje ograničenje „starih” antisistemskih pokreta nacionalnih i klasnih je njihova prostorna ograničenost na teritoriju nacionalnih država; pošto protekcionističko-merkantilistička politika neprekidno biva potisnuta sadašnjom globalizacijom međunarodnih ekonomskih i političkih odnosa, i njihovi uspesi bivaju sve manji.

„Teritorijalnost” se prepliće sa „transteritorijalnošću”, a ekonomske i političke elite jedna drugoj pružaju podršku. Klasne konflikte trebalo bi ograničiti na vertikalne konflikte ljudi i grupa proistekle iz različitog odnosa prema sredstvima za proizvodnju, dok se inter i intra-elitni konflikti odnose na horizontalne odnose ljudi i skupina proistekle iz njihovog različitog statusa. Ovakav odnos klasnih i nacionalnih borbi utiče i na „dvostruke standarde” koji se koriste za njihovo ocenjivanje: u početnim fazama savezništvo nacionalnih i klasnih snaga koristi se za instrumentalno osvajanje vlasti, dok kasnije dolazi do razlaganja ovog savezništva na liniji funkcionalnog upravljanja državom. To znači da jednom stečena nacionalna nezavisnost povlači za sobom potiskivanje klasne borbe. Takvo istorijsko iskustvo odnosa nacionalnih i klasnih pokreta, mahom na periferiji, i uspeha reformizma u centru, uslovi su uspon „novih” pokreta (etničkih, religioznih, ženskih, ekoloških i drugih) koji „starim” pokretima upućuju sledeće prigovore:

- (1) svojom politikom podržavali su državnu i multinacionalnu politiku spram zemalja Trećeg sveta;
- (2) uopšte nisu, ili barem u dovoljnoj meri, predstavljali interese eksploatisanih slojeva društva.

Sve ovo odvija se u uslovima internacionalizacije proizvodnje i finansijskih transakcija, de-nacionalizacije domaće radne snage i „zvanične pauperizacije” koju sprovodi korporacijski kapital. Ovo u krajnjoj liniji znači uspon podređenih grupa u svetskom sistemu.

3. DINAMIKA SVETSKOG SISTEMA

Analiza svetskog sistema razvila se na odbacivanju:¹⁶

1. podele nauke na discipline i naglašavanju sinteze u tumačenju društvenih pojava;
2. odbacivanju pravno-političkog entiteta države i isticanju svetskog sistema;
3. razdvojene analize sekularnog razvoja i ciklusa;
4. odbacivanju substrukture kao modela koji prethode razvoju svetskog sistema;
5. odbacivanju konačnih postulata nauke u korist njihove procesualnosti.¹⁷

¹⁶ „Valerštajnov svetski sistem”, *Treći program Radio Beograda*, jan/feb. 1985, „Istorijski kapitalizam”, *Marksistička misao*, br. 1, 1986, „Svetski kapitalistički sistem”, *Marksizam u svetu*, br. 9–10, 1986.

¹⁷ Wallerstein, I., „An Agenda for the World-System Analysis”, u *Contending Approaches to World System Analysis*, Beverly Hills, 1983, str. 300, 301.

Primer ove nove analize je, prema Valerštajnu, odbacivanje **Organizujućeg mita o prelasku u kapitalizam** koji je podrazumevao da: zemljoposjednici raspolažu zemljom, seljaci plaćaju rentu; vremenom se izdvaja kralj, razvijaju se gradski centri, buržoazija, nacionalno tržište, a zatim i države koje tek kasnije, stupanjem u internacionalne odnose, izgrađuju međunarodnu zajednicu. Najveći nedostatak ovog mita je što objašnjava proletarizaciju, urbanizaciju, komodifikaciju samo u jednom delu sveta – razvijenom centru, a ne i na periferiji.

Alternativni organizujući mit koji otkriva suštinu ovog novog pristupa ističe da su se feudalci pretvorili u buržoaziju i u novoj formi eksploatacije zadržali stare odnose. Ishod je značajan: kontinuitet razvoja podrazumeva raznovrsne oblike u prostoru i vremenu, a tok istorije nije neizbežno progresivan. Statički posmatrano, jedinica analize nije zemlja već svetski sistem, a prelazak u smislu dinamike nije jednostavno evolutivni diskontinuitet. Jedinica analize mora biti svetski kapitalistički sistem, a dinamiku istorije stvara prelazak iz jednog u drugi sistem.

Istorijski sistem, kao središnja kategorija svetsko-istorijske perspektive, izložen je dvojakim pritiscima: ili se za račun sistemskog potiskuje istorijsko ili je sistemsko zanemareno u obilju istorijskog.¹⁸

Sve što je istorijsko je i sistemsko, sve sistemsko je istorijsko, a tri ključna obeležja istorijskog sistema su:

1. autonomnost,
2. prostorna, i
3. vremenska ograničenost.

Istorijski sistem se određuje ovako: smatram da istorijski sistem mora predstavljati integrisanu mrežu ekonomskih, političkih i kulturnih procesa koji i održavaju sistem. Oko 1500. godine, nastaje svetska kapitalistička privreda, koja od XIX veka, kao jedini istorijski sistem koji se nije pretvorio u svetsko carstvo, dominira čitavom svetskom privredom. Taj sistem je *prostorno ograničen* jer ne može da obuhvati sve zemlje, ali i *vremenski ograničen* jer će ga smeniti svetska socijalistička vladavina. Njegovu dinamiku čine procesi ekstenzivnog (osvajanje novih prostora – eksterne arene) i intenzivnog razvoja (komodifikacija radne snage, mehanizacija kapitala).

Dinamika svetskog sistema skriva njegovo ograničeno istorijsko trajanje kao i svakog drugog istorijskog sistema. Moraju se razdvojiti ciklične kratkotrajne krize, poremećaji i sekularni trendovi i nastanak i prelazak u novi istorijski sistem. Nestajanje svetskog kapitalističkog sistema zavisi od snage antisistemskih pokreta.¹⁹ Svetski sistem je civilizacija istovremeno shvaćena i kao **proces i struktura**, a sam pojam javlja se u vreme Francuske revolucije koja je presudno uticala na uobličavanje savremene nauke. Ova revolucija nije značila samo strukturnu promenu društva, već i potvrdu ideje o svesnoj konkurenciji i rekonstrukciji društvenog poretka, ali i ozakonjenje univerzalne uloge kapitalizma.²⁰

18 Wallerstein, I., „Historical Systems as Complex Systems”, F. Braudel centar, 1985, Mimeo, str. 1.

19 Wallerstein, I., „Dilemmas of AntiSystemic Movements”, F. Braudel centar, Mimeo.

20 Wallerstein, I., „The Modern World System as a Civilization”, Mimeo, juni 1984, str. 3.

Tri su najvažnija oblika istorijskog sistema postojala tokom istorije:

1. **Recipročni mini-sistemi** (jedna privreda, jedna zajednica, jedna kultura) koji su trajali negde do 10.000 godina pre n.e.;
2. **Redistributivna svetska carstva** (jedna privreda, jedna zajednica, mnoštvo kultura) koja su postojala negde do 1500. godine, i
3. **Svetski kapitalistički sistem** (jedna privreda, mnoštvo kultura, mnoštvo zajednica) koji postoji i danas i čija će kriza kao period dugotrajnog prelaska, zahvaljujući delovanju antisistemskih pokreta, označiti prelazak u svetski socijalistički poredak. Svetski kapitalistički sistem je svetski sistem koji je apsorbovao i uništio sve mini-sisteme i svetska carstva.

Koncept mnoštva civilizacija otvara sledeće moguće ishode:

prvo, povratak na mnoštvo svetskih carstava sa zasebnim podelama rada, što je nezamislivo;

drugo, prelazak u drugi istorijski sistem, što se u sadašnjoj krizi svetskog kapitalističkog sistema shvaćenoj kao prelazak već i dešava.

Objašnjavajući etimološko poreklo pojma civilizacija, Valerštajn ukazuje na njegovu utemeljenost u Zapadnoj društvenoj nauci. Po prvi put pojam se koristi 1639. u smislu udruženja osoba koje žive u više-manje uređenoj zajednici. Toj civilizaciji imanentno je svojstvo razvoja koji se, shvaćen kao rast ili razvoj onoga što je u klasi klasa biljaka ili životinja, po prvi put koristi 1871. otkrivajući evrocentrističko shvatanje jedne jedine univerzalne civilizacije čiji evolutivni razvoj neizbežno znači opšteljudski progres.²¹

Pogreške evolucionističkog shvatanja razvoja pre svega treba tražiti u činjenici da se društvo kao jedinica analize shvata kao čvrsta homogena struktura, a ne entitet podložan raznovrsnim procesima i fluidnim tokovima. Takvo shvatanje dolazi do izražaja u organizujućem mitu ekonomske istorije, prema kome su entiteti nacionalne države koje proširuju svoje ekonomske krugove i tako stvaraju međudržavne odnose. Već od XVI veka postojala je svetska kapitalistička privreda čiji su robni lanci horizontalnim (prostornim) i vertikalnim (podela rada) odnosima ograničavali ekonomski i politički subjektivitet nacionalnih država. Potrebe svetskog kapitalističkog sistema su ukazivale na subjektivitet nacionalnih država, stvarajući privid da su najvažnije političke zajednice – države, a ne jedinstveni svetski kapitalistički sistem. Sadašnja kriza istorijskog sistema – kapitalizma – istovremeno je i prelazak u novi istorijski sistem, za koji sa sigurnošću ne možemo reći da je neizbežno i progresivniji.

Ovakav razvoj istorijskih sistema moramo vezivati za ekonomske cikluse, dugoročni sekularni razvoj jednog sistema i njegov neizbežni nestanak. Dugoročna analiza potvrđuje regularno smenjivanje faze A (uspon) i faze B (kriza) čiji su uzroci različiti: uspon je proizvod političkih, a kriza ekonomskih faktora.²² Ekonomska kriza istovremeno je i politička kriza koja može voditi nestanku jednog istorijskog sistema.

21 Wallerstein, I., „Societal Development, or Development of the World-System?“, Mimeo., 1984, str. 1 i 4.

22 Wallerstein, I., „Economic Cycles and Socialist Policies“, Futures, dec. 1984, str. 581.

Pod krizom Valerštajn podrazumeva okolnosti u kojima se istorijski sistem razvio do one tačke u kojoj kumulativne posledice njegovih unutrašnjih protivrečnosti onemogućavaju razrešenje protivrečnosti kroz adaptacije unutar institucija sistema.²³ Ova definicija krize kao neodvojivog elementa prolaznosti istorijskog sistema podrazumeva sledećih šest obeležja:

1. jedinica analize je istorijski sistem kao jedinstvena podela rada organizovana na realnim načelima načina proizvodnje u određenom prostoru i vremenu; prostor se može širiti, a podela rada obuhvata čitav niz proizvodnih procesa;
2. trajanje svakog istorijskog sistema ograničeno je na četiri do pet vekova i u njegovim okvirima razlikujemo cikluse i sekularni trend razvoja;
3. protivrečnosti postoje u svim istorijskim sistemima i oko njih se koncentrišu društvene klase;
4. proces njihovog razrešavanja uslovljen je snagom istorijskog sistema, a neizbežni nestanak je spori proces koji traje 100–150 godina;
5. na određenom nivou protivrečnost onemogućavaju razrešenje unutar sistema i tada sistem nestaje, pa je tako period krize istovremeno i period prelaska. Svaki istorijski sistem, analogno prirodnim pojavama, emituje energiju i disipativan je;
6. iako je nestanak neizbežan, naredna forma istorijskog sistema je neizvesna.

Vezujući ove apstraktne teorijske postulate za stvarnost, Valerštajn zaključuje:

1. savremeni svetski sistem je svetska kapitalistička privreda sa jedinstvenim načinom proizvodnje i podelom rada; svetska privreda je kapitalistička jer je zasnovana na zakonu vrednosti čiji je najvažniji cilj beskonačna akumulacija kapitala. To je prvi istorijski sistem koji je kao svetski preživio duže vreme i u potpunosti omogućio realizaciju potencijala kapitalizma;
2. svetski kapitalistički sistem nastao je tokom dugog XVI veka u Evropi i u jedinstvenu podelu rada uključivao nove i nove oblasti, pa danas nema države izvan svetskog kapitalističkog sistema;
3. najvažnija protivrečnost sistema vezana je za dvostruku ulogu rada koji je istovremeno i trošak, ali i izvor efektivne tražnje;
4. protivrečnosti ugrožavaju sistem dvostruko: kroz jačanje kapitalističke klase i kroz preraspodelu viška srednjim slojevima koje kapitalisti koriste kao zaštitni omotač;
5. svetski kapitalistički sistem iscrpeo je mogućnosti dalje komodifikacije radne snage i prostornog širenja granica sistema, i jedina preostala mogućnost je dalja mehanizacija i automatizacija proizvodnje;
6. prelazak u novi istorijski sistem je neizbežan, ali je i forma tog sistema neizbežna imajući u vidu dvostruku krizu antisistemskih pokreta ograničenih nacionalnim granicama; krizu društvene teorije omeđene paradigmom građanske nauke o ravnoteži i evolucionističkom razvoju.

Kapitalizam je istorijski sistem koji ima svoju početnu i krajnju granicu, a njegova osnova je neprekidna akumulacija kapitala u okviru jedinstvene podele rada koja reprodukuje asimetrične odnose centar–periferija. Tri najvažnije poluge razvoja su:

1. tehnološke inovacije (u odnosu na kapital kao faktor proizvodnje);
2. komodifikacija, i

3. proletarizacija (u odnosu na radnu snagu) i periferizacija kao prostorno širenje granica svetske kapitalističke privrede.

One države koje su prednjačile u osloncu na ove tri poluge razvoja, tokom istorijskog razvoja nastojale da nametnu svoju *hegemoniju*. Tri su istorijska primera hegemonije:

1. posle Tridesetogodišnjeg rata u XVII veku uspostavljena je dominacija Holandije;
2. posle Napoleonovih ratova dominacija Britanije u XIX veku i
3. posle Prvog i Drugog svetskog rata dominacija Sjedinjenih Država.

Hegemonija podrazumeva istovremeno dominaciju u sferama:

- a. agro-industrijske proizvodnje,
- b. trgovine, i
- c. finansija.

Osnovne postavke teorije svetskog sistema su sledeće:

1. nacionalna privreda ne može biti jedinica analize i pažnju treba usmeriti ka svetskoj privredi koju karakteriše jedinstvena podela rada;
2. u okviru svetske privrede izdvajaju se centar, poluperiferija i periferija sa tačno određenim mestima i zadacima u hijerarhijski strukturiranom sistemu;
3. svetska kapitalistička privreda neodvojiva je od kapitalizma i jedno drugo uslovljavaju;
4. svetska kapitalistička privreda jedina je svetska privreda koja se nije pretvorila u svetsko carstvo sa jedinstvenim političkim područjem;
5. suverenitet država u svetskom kapitalističkom sistemu ozbiljno je ugrožen internacionalizacijom proizvodnje. Ona se ostvaruje generalizacijom robne proizvodnje, komodifikacijom svega postojećeg i uz pomoć robnih lanaca koji horizontalno povezuju različite privredne subjekte, a vertikalno određuju određene zadatke;
6. sadašnje razlike u položaju pojedinih zemalja u svetskoj privredi istorijski su produkt i posledica različite snage njihovih država;
7. položaj se menja tokom vremena, i države, kao i robe, kreću se po hijerarhijskoj lestvici položaja i značaja država u svetskoj kapitalističkoj privredi;
8. promene u položaju pojedinih zemalja, promene u skupini vodećih zemalja centra, posledica su drugih tridesetogodišnjih ratova koji su, sa svoje strane, regularna posledica dugih ciklusa i sekularnog razvoja svetske kapitalističke privrede.

„Mini-sistemi više ne postoje [...] jedina vrsta sistema koja postoji je svetski sistem, koji mi jednostavno definišemo kao jedinicu sa društvenom podelom rada i raznovrsnim kulturnim sistemima.”

„Mini-sistemi su celina sa potpunom podelom rada, jedinstvenom kulturom, a može biti utemeljen na lovu, jednostavnoj poljoprivredi i sakupljanju. Mini-sistem je celina sa jedinstvenom zajednicom, privredom i kulturom; svetska privreda je celina sa jedinstvenom privredom, a različitim kulturama i zajednicama, a svetsko carstvo je celina sa jedinstvenom privredom, zajednicom, ali različitim kulturama. Tako vidimo da se širila različitost, i to prvo iz domena kulture, a zatim zajednice, ali da je zadržana zajednička privredna osnovica.”²⁴

24 Wallerstein, I., „The Rise and Future Demise of World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis” u *Introduction to the Sociology of Developing Countries*, u H. Alavi i T. Shanin, ur., MacMillan, London, 1982, str. 31.

U okviru svetskog kapitalističkog sistema izdvajaju se centar, poluperiferija i periferija. Severozapadna Evropa postala je centar tokom dugog XVI veka (1450–1650) kome je prethodila kriza feudalizma (1300–1450) i specijalizovala se za proizvodnju koja iziskuje najamni rad.

Tokom dugog XVI veka (1450–1650) Severozapadna Evropa postala je centar, Španija i Italija poluperiferija, Istočna Evropa i Iberijska Amerika periferija. U narednoj fazi (1650–1730) Engleska je merkantilnom politikom odstranila Holandiju, uspešno se oduprla, a zatim i porazila Francusku; u vreme liberalnog kapitalizma dolazi do širenja kapitalizma na nova područja, a u periferiju se uključuju Rusija, Afrika i Azija. Industrijski kapitalizam naveo je Englesku da trgovinu sa poluperiferije proširi i na periferiju. Godina 1917. i Oktobarska revolucija označili su kraj etape koja traje od 1730. godine. Svetska privreda stupila je u četvrtu etapu, u kojoj nove zemlje ugrožavaju primat vodećih: kao što je Engleska porazila Španiju, a zatim Sjedinjene Države i Englesku. Tako danas, isitče Valerštajn, Japan i Zapadna Evropa ugrožavaju vodeću poziciju Sjedinjenih Država u svetskoj kapitalističkoj privredi.

Umesto država treba koristiti kategorije:

1. recipročni mini-sistem,
2. svetsko carstvo, i
3. svetska privreda:

1. **Recipročni mini-sistem:** pridev recipročni koristi se zato što sistem počiva na darovima. Takav sistem je mali, pokriva malu teritoriju; on je jedinstvena privreda, zajednica i kultura, čine ga porodice koje su međusobno povezane, a višak je nedovoljan, imajući u vidu nerazvijene proizvodne snage.
2. **Redistributivna svetska carstva:** to su države produkti razvoja tehnologije, a karakteriše ih jedna privreda, jedna zajednica i mnoštvo kultura. Svaki proizvođač mora da proizvede koliko je potrebno da bi se držala administracija. Nekad su, kao u Grčkoj, Rimu i Kini ova carstva po prostranstvu bila ogromna, a nekad, kao u srednjem veku, manja. Način proizvodnje karakteriše prinuda da proizvođači za vladajuću klasu proizvode višak. Podela rada je složenija, ali i arbitrarna jer je vezana za potrebe birokratije koja se širi i uvećava oduzeti višak. Nivo tehnologije nije dopuštao da se ova svetska carstva pretvore u svetsku privredu, pa je nekoliko ovih sistema, zajedno sa mini-sistemima, koegzistiralo istovremeno;
3. **Svetska kapitalistička privreda:** nastala u Evropi u XVI veku eliminisala je sve recipročne mini-sisteme i redistributivna svetska carstva, i to je prva i jedina svetska privreda koja se održala. Njenu strukturu čini jedna privreda i mnoštvo država i kultura; dok se u svetskom carstvu odluke donose radi održavanja sistema, ovde se one donose radi stvaranja profita koji se oduzima radnicima u proizvodnji ili kroz razmenu. Osnov sistema je akumulacija kapitala, a preduslov jednakosti je prodaja radne snage. Za razliku od svetskih carstava u kojima su potlačeni narodi asimilirani, ovde se oni neprekidno zasebno reprodukuju radi eksploatacije.
4. **Svetska socijalistička vladavina:** ovo je četvrti i konačni oblik istorijskih sistema. Verlerštajn posebno ističe da taj sistem ne treba poistovećivati sa socijalističkim državama koje su bile ograničene reprodukcijom svetske kapitalističke privrede, što je nalik analizi koja svetsku kapitalističku privredu svodi na ravan izolovanih italijanskih ili flamanskih gradova-država. Cilj ovog sistema mora biti pretvaranje robne proizvodnje u proizvodnju upotrebni vrednosti i ukidanje represivne države.

Preplitanje robnih lanaca pokazuje da su i države, kao i svetska kapitalistička privreda, istorijski poroizvod. Globalizacija robnih lanaca dovela je do toga da se sve više i više procesa u lancima koje je najlakše *monopolizovati* koncentriše u malom broju oblasti – *centru*, a sve veći broj procesa koji zahtevaju nekvalifikovanu radnu snagu, ekstenzivnu, koja se u drugim oblastima može nagrađivati malo, koncentrišu se kao *periferni* procesi u perifernim oblastima. **Odnosi između država u uslovima svetske kapitalističke privrede nisu odnosi autoritarnih i suverenih država, već odnosi slabijeg i jačeg.** Mera snage države je u njenoj snazi da minimalizuje sve kvazi monopole i da nametne doktrinu slobodne trgovine, pošto je sama već dovoljno razvijena. Ukoliko hegemoniju odredimo kao situaciju u kojoj jedna država ima jasne prednosti i efikasnija je u proizvodnji, trgovini i finansijama, tada sledi da će maksimalno slobodna trgovina verovatno osiguravati maksimalni profit preduzećima hegemonističke sile.²⁵

Tri ključne poluge ekspanzije i održavanja svetskog kapitalističkog sistema su:

1. mehanizacija procesa proizvodnje (usmerena na kapital);
2. komodifikacija radne snage, kroz njenu proletarizaciju (usmerena na rad),
3. širenje granica svetskog kapitalističkog sistema i na nove oblasti i regione kroz proces periferizacije.

Države su kao jedinice analize i ekonomski i politički ograničene, pa se njihova autonomija i integritet moraju analizirati u prostoru i vremenu. Kada bi granice integrisanog proizvodnog procesa, razmene, političke jurisdikcije, kulturne kohezije i ekologije bile jasno uočljive, tada bi države mogle biti jedinice analize. Pošto se one prepliću, tokom vremena menjaju, jedinica analize mora biti istorijski sistem unutar koga postoji integrisani proizvodni proces: to je empirijski niz takvih proizvodnih procesa integrisanih u skladu sa određenim skupom pravila, gde se ljudi povezuju na određeni „organski” način, i to tako da promene u funkcijama svake grupe ili promene u granicama istorijskog sistema moraju slediti određena pravila ukoliko se ne želi dovođenje u pitanje celine”.

Jedna takva istorijska celina je kapitalistička privreda. Svetska kapitalistička privreda je sistem zasnovan na želji da se akumulira kapital, politički uslovljavaju cene (kapitala, roba i rada) i postupno polarizuju klase i regioni (centar–periferija) tokom vremena.

LITERATURA

Balibar, E., Wallerstein, I., *Race, Nation, Class – ambiguous Identities*, Verso, London, 1991.

Brewer, A. *Marxist Theories of Imperialism*, RKP, London, 1980.

Dnevne novine Politika, Beograd, 21. avgust 2015.

Jakšić, M., *Svetski kapitalistički sistem – teorija i kritika Imanuela Valerštajna*, Ekonomski fakultet, Beograd, 1987.

Jakšić, M. „Valerštajnov svetski sistem”, *Treći program Radio Beograda*, jan/feb. 1985.

Jakšić, M. “Decenije intelektualne doslednosti“ *predgovor knjige Imanuel Valerštajn – Svetski sistem: kriza i naučnik*, CID, Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2016., str. 3-41.

Jakšić, M. „Wallerstein, I. - Ekonomski razvoj i istorijske razlike u stepenu razvoja”, *Treći program Radio Beograda*, januar–februar 1985.

Valerštajn, I., “The Essential Wallerstein”, The New Press, 2000.

Valerštajn, I., *Svetski sistem: kriza i naučnik*, CID, Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2016.

Wallerstein, I., „An Agenda for the World-System Analysis”, u *Contending Approaches to World System Analysis*, Beverli Hills, 1983.

Wallerstein, I., *Capitalist World Economy*, CUP, Cambridge, 1979.

Wallerstein, I., „Dilemmas of AntiSystemic Movements”, F. Braudel centar.

Wallerstein, I., „Economic Cycles and Socialist Policies”, *Futures*, dec. 1984.

Wallerstein, I., *Historical Capitalism*, Verso, London, 1983.

Wallerstein, I., „Historical Systems as Complex Systems”, F. Braudel centar, 1985.

Wallerstein, I., „Societal Development, or Development of the World-System?”, 1984.

Wallerstein, I., *Suvremeni svetski sistem*, CKD, 1986.

Wallerstein, I., „The Modern World System as a Civilization”, juni 1984.

Wallerstein, I., „The Rise and Future Demise of World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis” u *Introduction to the Sociology of Developing Countries*, u H. Alavi i T. Shanin, ur., MacMillan, London, 1982.

Wallerstein, I., „Typology of Crises in the World-System”, *Review (Fernand Braudel Center)* Vol. 11, No. 4, 1984.

Wallerstein, I., *Unthinking Social Science*, Polity Press, 1992, Oksford.

Wallerstein, I., Arrighi, G., Hopkins, T., *Antisystemic Movements*, Verso, London, 1989.
